

HEDENDAAGSE RELIGIEUZE BEELDENDE KUNST IN DE PROTESTANTSE KERK IN BEELD!

PROTESTANTSE KERKEN BRENGEN MENSEN IN DE KERK IN AANRAKING MET HEDENDAAGSE RELIGIEUZE BEELDENDE KUNST. EEN VERKENNING VAN VISIES EN ACTIVITEITEN.

Literatuuronderzoek Grady van den Bosch Master Kunsteducatie AHK 2010

HEDENDAAGSE RELIGIEUZE BEELDENDEN KUNST IN DE PROTESTANTSE KERK IN BEELD!

VOORWOORD

Dit literatuuronderzoek is een interessante ontdekkingstocht geweest. Het heeft mooie doorkijkjes opgeleverd naar ontmoetingen tussen kunst en kerk en mens. Een interessant en leerzaam proces was het ook, waarin ik vooral dankzij de toegewijde en deskundige begeleiding van docent Marjo van Hoorn, ben gegroeid. Dank.

Voor dit literatuuronderzoek heb ik een aantal mensen benaderd die betrokken zijn bij activiteiten rond hedendaagse, religieuze beeldende kunst in de protestantse kerk. Men was stuk voor stuk enthousiast over het onderwerp en moedigde me aan het gebied verder te ontginnen. Graag wilde men meewerken aan mijn literatuuronderzoek en voorzag mij van informatie. Ik noem Magda Visser van de stichting Kunst in de Kerk in Culemborg, voor haar spontane medewerking en het verstrekken van zeer uitgebreide documentatie. Dr. Koen van Eijck voor het toezenden van zijn onderzoek, en Dr. Geertje de Vries, voor het toezenden van haar proefschrift. Ds. Arent Weevers voor zijn enthousiaste reactie en toezending van documentatie en tenslotte Paul Ariese van de Noorderkerk in Amsterdam voor zijn bijdrage. Allen: dank.

Grady van den Bosch, 15 juni 2010

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	2
Inhoudsopgave	3
Inleiding	4
Leeswijzer	5
1. Context	5
1.1 De maatschappelijke en culturele positionering van het aandachtsgebied	5
1.2 Protestantse visies op kunst in de kerk, historie	7
1.3 Actuele protestantse visies en vragen rond het gebruik van kunst in de kerk	8
1.4 De rol van de PKN	10
1.5 Samenvatting context	11
2. Praktijk	11
2.1 Inleiding	11
2.2 Kerken onder de loep	12
2.2.1 Culemborg, Grote Barbarakerk: een schets van diversiteit	12
2.2.2 Deventer, Lebuïnuskerk: het vibreren van oude tradities	13
2.2.3 Amsterdam, Oranjekerk: het woord is beeld geworden	14
2.2.4 Drenthe: samenwerking tussen kerken	15
2.2.5 Kerk en kunst: een andere kant	16
2.3 Samenvatting praktijk	17
Conclusie	18
Literatuurlijst	21

INLEIDING

In de wereld van kunst en cultuur en cultuurparticipatie en kunsteducatie, neemt de kerk een geheel eigen plaats in: een ontmoetingsplaats van (religieuze) erfgoed en hedendaagse kunstuitingen, gesitueerd in een religieuze omgeving. Met een combinatie van onder meer muziek, literatuur en beeld is de kerk een rijke culturele (leer)omgeving. Deze cultuur is veelal nauw verweven met het geloof. Dit literatuuronderzoek richt zich op een wat minder bekend verschijnsel als het gaat om kerk en cultuur, namelijk: hedendaagse religieuze beeldende kunst in de protestantse kerk (in Nederland). Initiatieven om het geloof niet alleen met woord of klank over te brengen en te beleven, maar ook met actuele verbeeldingen van religieuze thema's (architectuur en liturgische voorwerpen worden hier buiten beschouwing gelaten). Het gaat dan bijvoorbeeld om exposities, en om het gebruik van beeldende kunst in de kerkdienst. De protestantse kerk heeft van oudsher een traditie van het Woord en minder van het beeld. Je zou kunnen stellen dat zij een argwanende traditie heeft als het gaat om kunst in de kerk, in tegenstelling tot de katholieke kerk, waar beeldende kunst juist een belangrijke plaats inneemt. Dat sinds enkele decennia in een deel van de protestantse kerken hedendaagse beeldende kunst een rol speelt, roept de vraag op welke visie hier achter zit, wat de reden is om beeldende kunst in de kerk een plaats te geven en op welke manier men er vorm aan geeft. Als het gaat om culturele vraagstukken, zoals cultuurparticipatie en waardering voor kunstuitingen, is dit een interessant verschijnsel. De voorheen veelal afwijzende houding van vooral hedendaagse beeldende kunst (in de kerk), betekende een impliciete, en vaak ook expliciete, negatieve boodschap aan het kerkelijk publiek als het gaat om kunst. Het is niet ondenkbaar dat dit belemmerend heeft gewerkt voor het ontwikkelen van belangstelling voor (deze) kunst. Dat in een deel van de kerken hedendaagse beeldende kunst nu wel een rol speelt, zou kunnen worden gezien als een impliciete aanmoediging. Maar hoe gaan kerken om met het gegeven dat mensen wellicht én moeten wennen aan kunst in de kerk, én misschien voor het eerst echt naar kunst kijken? En betreft men ook mensen buiten de kerk bij hun activiteiten rond beeldende kunst? Deze probleemstelling staat centraal in dit betoog.

De onderzoeksvraag luidt: *"Met welk doel en op welke manier brengt men in de protestantse kerk mensen in aanraking met hedendaagse religieuze beeldende kunst? En wat zijn hierbij de ervaringen?"*

Het gebruik van beeldende kunst in de kerk heeft de aandacht van instituten als de Protestantse Theologische Universiteit in Kampen (minor kunst en religie), de Rijksuniversiteit in Groningen (Instituut voor Liturgiewetenschap) en de Vrije Universiteit in Amsterdam (Blaise Pascal instituut voor liturgie vernieuwing). Op de Hogeschool Inholland wordt er bij de godsdienstopleidingen in twee modules aandacht besteed aan kunst: Kunstgesprek en Godsdienst in beeld (InHolland, 2010). Diverse organisaties houden zich bezig met hedendaagse religieuze beeldende kunst in de (protestantse) kerk, zoals de Stichting Kerkelijk Kunstbezit (Religieuze Erfgoed) en de Stichting Protestantse Kerkelijke Kunst. En ook het SKOR (Stichting Kunst Openbare Ruimte). Dit literatuuronderzoek kijkt vooral naar wat de achterliggende protestantse visies zijn als het gaat om kunst in de kerk, en naar hoe kerken zelf invulling geven aan kunst in de kerk en mensen hiermee in aanraking brengen.

Het literatuuronderzoek is uit twee delen opgebouwd: 1. De context. 2. De praktijk. Er is hiervoor een grote diversiteit aan literatuur bestudeerd. Zoals onderzoeken, notulen en andere publicaties. Internet is een dankbare bron, veel kerken hebben tegenwoordig een eigen website, deze waren informatief voor dit onderzoek. Het literatuuronderzoek is hoofdzakelijk beschrijvend, soms enigszins integrerend en raakt zo nu en dan aan het verklarende. Lees vanaf nu "kunst" als hedendaagse religieuze beeldende kunst en "kerk" als protestantse kerk, tenzij nadrukkelijk anders vermeld. En lees "PKN" bij protestantse kerk.¹

¹ De protestantse kerk is een breed begrip, met een grote diversiteit aan stromingen. In deze scriptie beperk ik me hoofdzakelijk tot de PKN (Protestantse Kerk in Nederland), de grootste protestantse kerk in Nederland. In 2004 ontstaan uit een fusie tussen de Nederlands Hervormde kerk, de Gereformeerde kerk in Nederland en de Evangelisch Lutherse kerk.

Leeswijzer

In deel 1 wordt de onderzoeksvraag in een context geplaatst. Het aandachtsgebied, activiteiten om mensen in aanraking te brengen met kunst in de kerk, wordt verkend met statistische gegevens die iets vertellen over culturele activiteiten van kerken en gegevens over de culturele belangstelling van kerkgangers en gelovigen: 1. De maatschappelijke en culturele positionering van het aandachtsgebied. Vervolgens wordt een historische context geschetst waarin iets over de oorsprong van de protestantse visie op kunst en op kunst in de kerk uiteen wordt gezet: 2. De protestantse visie op kunst in de kerk, historische oorsprong. Daaropvolgend komen actuele protestantse visies aan de orde en worden ook vragen bekeken die samenhangen met hoe kerken mensen in de kerk in aanraking brengen met kunst, en waarom. O.a. het aspect liturgie wordt besproken, een situatie waarin kerk en kunst en publiek nauw met elkaar zijn verweven: 3. Actuele protestantse visies en vragen rond het gebruik van kunst in de kerk. Als vierde wordt naar de rol van de PKN gekeken, heeft de PKN een overkoepelende visie, is zij betrokken bij de ontwikkeling van activiteiten rond kunst in de kerk?: 4. De rol van de PKN. In deel 2 wordt gekeken naar actuele voorbeelden van hoe kerken mensen in de kerk in aanraking brengen met kunst, welke activiteiten worden ontplooid en waarom. Dit deel bestaat, na een inleiding, uit een vrij uitgebreide verkenning van vier kerkelijke gemeenten: Kerken onder de loep. Na deze gemeenten volgen samenvattingen van 3 andersoortige voorbeelden, waarbij ook andere invalshoeken dan die van de kerk zelf worden meegenomen: Kerk en kunst, een andere kant. Afsluitend is er de conclusie, waarin een antwoord wordt gegeven op de onderzoeksvraag en wordt gekeken naar de relevantie van de uitkomsten.

1. CONTEXT

1.1 De maatschappelijke en culturele positionering van het aandachtsgebied

Ongeveer 11% van de Nederlandse bevolking is aangesloten bij een protestantse kerk. De PKN spreekt van 1,8 miljoen leden, anno 2010 (Kaski, 2010). Ruim 50% van de leden bezoekt op min of meer regelmatige basis een kerkdienst (van iedere week tot ca 1 keer per maand). Leden en kerkgangers zijn een dwarsdoorsnede van de maatschappij als het gaat om inkomen, opleiding e.d. Maar ligt als het om leeftijd gaat boven het gemiddelde (SCP, 2006). De PKN heeft in 2010 samen met de katholieke kerk een onderzoek uitgebracht naar haar sociale en culturele waarde (Kaski, 2010). Dit deed zij in het kader van Kerkbalans 2010 (jaarlijkse financiële wervingsactie). *"Hiermee wil de Interkerkelijke Commissie Geldwerving (ICG) een positieve impuls geven aan de geldwerving. Vooral aan Nederlanders die geen sterke band (meer) hebben met een kerk, kan op deze wijze inzichtelijk worden gemaakt wat de kerken betekenen voor de Nederlandse samenleving.* De kerk wilde met dit onderzoek met concrete cijfers, de maatschappelijke indruk onderbouwen dat kerken een aanzienlijke sociale en culturele bijdrage leveren. Als het om de uitkomsten rond kunst in de kerk gaat, laat het onderzoek zien dat 28% van de 2270 kerkelijke gemeenten tentoonstellingen organiseert (19% van de 1375 katholieke parochies), dat zijn ca 635 protestantse kerken. En dat het bereik zo'n 138.000 mensen per jaar is². Hierbij zijn niet de

² Dit getal is een afgeleide: katholieken en protestanten kerken samen is 232.000. De verhouding 28% en 19% is hier vertaald naar 138.000 bereik voor de protestantse kerk. Hierbij is geen rekening gehouden met de mogelijkheid dat katholieke kerken misschien wel meer mensen trekken.

grote evenementen zoals in 2009 in Dordrecht (expositie over Calvijn, 70.000 bezoekers) meegerekend, aldus het onderzoek. Nog eens 17% organiseert onder de noemer "jongerenwerk" tentoonstellingen/musicals. Een eventuele overlap met de 28% wordt in het onderzoek wel aangekaart, maar niet geanalyseerd. Ook is de aard van de tentoonstellingen niet uitgesplitst in hedendaagse kunst of bijvoorbeeld erfgoed. Zo'n 10 vrijwilligers per gemeente (1850 in totaal) houden zich met het organiseren van culturele activiteiten bezig (niet alleen beeldende kunst), in zo'n 1,3 miljoen uur per jaar (6 uur per maand). De protestantse kerken hebben samen 2600 kerkgebouwen, het aantal rijksmonumenten daarvan wordt geschat op 41%, dat is 1070 kerken (Kaski, 2010). Wanneer een kerk haar deuren openstelt buiten een kerkdienst, wordt zij een publieke ruimte. 52% van de bevolking bekijkt kunst in de publieke ruimte, dit is veel hoger dan in musea of galleries (41%). Ook wordt hier vaker teruggekomen dan in musea (SCP, 2009). Voor een onbekend deel gaat het hier om kerken. Het KASKI-onderzoek geeft aan dat het bereik 559.000 mensen per jaar is (er zijn alleen samengevoegde gegevens met de katholieke kerk bekend), trekpleisters als de Dom in Utrecht niet meegerekend. Het openstellen van de kerken is relevant omdat hier een overlap zal zijn met tentoonstellingen.

Van de ca 138.000 mensen die bereikt worden met de organisatie van tentoonstellingen, vermeldt het onderzoek niet hoe de verhouding binnenkerkelijk publiek en bezoekers van buiten is. In hoeverre kerkleden van de protestantse kerk, of meer algemeen, protestantse gelovigen, eigenlijk belangstelling hebben voor kunst en kunst in de kerk, is in het kader van dit literatuuronderzoek niet naar boven gekomen. Wel kan er iets worden gezegd over de factoren die hierop van invloed zijn. Kraaykamp en van Eijck (2009) stellen dat opleiding en cultuurdeelname van ouders van grote invloed zijn op het ontwikkelen van culturele belangstelling, maar dat de eigen opleiding van vergelijkbare invloed is. De invloed van het thuisfront lijkt zelfs iets af te nemen (in 2003) in vergelijking met enkele decennia eerder, en die van de eigen opleiding neemt juist toe. Culturele belangstelling wordt dus doorgegeven, maar de invloed van onderwijs is onmiskenbaar. Het hoogste percentage van mensen met belangstelling voor kunst en cultuur, blijken hoogopgeleide, autochtone vrouwen van middelbare leeftijd te zijn (SCP, 2009). Of dit profiel overeenkomt met degenen die ook binnen kerkelijk verband het meest geïnteresseerd zijn in kunst, is niet bekend. Als het om het waarderen van kunst in de kerk gaat, door kerkgangers, zijn er ook geen statistische gegevens, dit is in elk geval niet systematisch onderzocht door bijvoorbeeld de PKN. Als het gaat om de relatie tussen religieuze identiteit en kunstwaardering, wat betreft kunststijlen, stelt Van Eijck (2009), dat niet-katholieke christenen en vrijzinnigen een voorkeur hebben voor moderne en abstracte kunst in vergelijking met katholieken, die een grotere voorkeur hebben voor klassieke en figuratieve kunst. Van Eijck: *"hoewel kunst en religie nauw met elkaar verbonden zijn, is er nog weinig onderzoek gedaan naar de invloed van religieuze achtergrond op concrete artistieke voorkeuren. ook de koppeling tussen appreciatie voor bepaalde kunststijlen enerzijds en waarden of attitudes anderzijds is nog nauwelijks empirisch gelegd. Toch ligt ook hier een verband voor de hand, aangezien zowel culturele smaken als maatschappelijke waarden onderdeel zijn van iemands habitus"*. Uit dit onderzoek van Van Eijck naar de invloed van maatschappelijke en religieuze identiteit op de waardering van kunststijlen, blijkt verder dat andere factoren dan religieuze identiteit dominanter zijn. Het gaat dan om opleiding, zoals we eerder zagen bij belangstelling voor kunst, naast onder meer sociale oriëntatie en verstedelijkingsgraad. M.a.w. als een protestants persoon van moderne abstracte kunst houdt, is de kans groot dat deze hoog is opgeleid. Maar als iemand hoog is opgeleid en van moderne abstracte kunst houdt, is het zeker niet vanzelfsprekend dat deze ook protestant is. Als het gaat om opvattingen over hedendaagse kunst, kan ook de ethiek in het geding zijn. Van Eijck: *"volgens Bourdieu (1984) zijn de ethische en esthetische invalshoek sinds de opkomst van de moderne kunst niet goed met elkaar te rijmen. het waarderen van kunst vereist een bepaalde "speelse ernst". Die houding zullen we volgens hem niet snel tegenkomen bij personen die het daarvoor benodigde cultureel en/of economisch kapitaal ontberen*. Van Eijck vervolgt: *"Maar ook degenen die zich niet kunnen of willen losmaken van morele criteria wanneer zij kunst beschouwen, missen vermoedelijk de intellectuele speelsheid of de ethische distantie waar kunst om vraagt (Van der Tas 1998: 40)."* Of een protestantse kerkganger überhaupt hedendaagse kunst in de kerk een goed idee vindt, zal dus afhangen van zijn (culturele) achtergrond en

opleiding, oftewel het cultureel kapitaal (Kraaykamp & van Eijck, 2009). Kerken die kunst in de kerk brengen dragen wellicht bij aan de nuancering van eventuele morele criteria en dragen wellicht impliciet bij aan cultureel kapitaal als het gaat om belangstelling voor en waardering van kunst.

1.2 Protestantse visies op kunst in de kerk: historie

"Dat ons lichamelijke en zintuiglijke bestaan in de bijbel zelf alle ruimte krijgt en positieve waardering ontvangt, werd lange tijd nauwelijks opgemerkt." Dr. Johan Goud (2008)

In de inleiding werd gesteld dat protestantse kerken van oudsher een veelal argwanende traditie hebben als het gaat om kunst in de kerk. Protestantismen kennen een cultuur van het Woord, al het andere staat daar ten dienste van (Goud, 2008). De oorsprong hiervan ligt bij de reformatie in de 16^e eeuw. Belangrijke "hervormers", zoals Maarten Luther (1483 – 1546), Johannes Calvijn (1509 – 1564) en Huldreich Zwingli (1484 – 1531), stelden zich teweer tegen de in hun ogen dubieuze praktijken van de katholieke kerk, zoals fraude en machtsmisbruik. Calvijn meende een causaal verband te zien tussen die teloorgang van de kerk en de heiligen- en beeldenverering in de kerk. Beelden werden afgoden en God verdween uit het zicht. Calvijn meende dat het Woord centraal moest staan, zodat ook de essentie van het geloof, God, weer centraal zou staan. Gelovigen konden zich met een persoonlijk geloof direct tot God wenden, zonder tussenpersonen zoals heiligen en bisschoppen. Calvijn had overigens niets tegen beeldende kunst op zich, als het maar ter ere van God was en geen perversiteiten propageerde. Zwingli was strenger: "alles wat de zintuigen afleidt, leidt af van de aandacht voor God". Maarten Luther was juist minder dogmatisch, zijn visie op beeldende kunst kan eerder getypeerd worden als relativistisch. Hij wees de beelden- en heiligenverering in de kerk af, maar zag ook hoe beeldende kunst de geloofsbeleving kon ondersteunen, ook in de kerk (Michalski, 1993). Ook het oudtestamentische beeldverbod ("Gij zult u geen gesneden beeld maken") speelde een rol bij de afwijzende opvatting over kunst (in de kerk) (Dingemans, 1999). In 1566 keerde een groot deel van de bevolking van de Noordelijke Nederlanden zich tegen de katholieke kerk. Woede over fraudepraktijken liep uit op een "beeldenstorm" die zich over het land verspreide als een besmetting. In veel kerken werd kunst verwoest. Zelfs vernielden kunstenaars hun eigen werk (Michalski, 1993). Tegenwoordig zijn de meeste protestanten niet trots op dit iconoclastische geweld (Goud, 2008). Aansluitend, in de 80 jarige oorlog (1568 – 1648) werden de katholieken uit hun kerken verdreven en namen de protestanten deze in hun bezit. Tot op de dag van vandaag huizen vele protestantse gemeenten in dat erfgoed. Maar de kerken zijn ingericht op de protestantse manier, d.w.z., alles is gericht op het woord. Architect K.L. Sijmons (1946) beschrijft een "protestantse sfeer". Een geestelijke sfeer die niet met de ratio tot stand kan worden gebracht en bevat. Hij beschrijft in 1946, in de wederopbouwtijd, wanneer vele kerken zijn verwoest en er sprake is van veel moderne nieuwbouw, een weemoed naar kerken als die in het werk van Saenredam, zoals de kerk van Assendelft. Bij het protestantse geloof, in de protestantse kerk, gaat het om beschouwen en niet om aanschouwen, stelt hij. Men richt de blik naar binnen, naar God en niet naar buiten. Maar hij beschrijft cultuur op zich wel als zinvol. Een schilderij van Bernard de Hoog, 1894, onderstreept nog eens deze protestantse invulling van de kerk t.o.v. de katholieke: *"de devotie heeft plaatsgemaakt voor de aandacht, het toeschouwen voor het luisteren, het bijwonen van de heilige handelingen voor het belangstellend volgen van het woord, waar het boek de plaats innam van het wijwater en het bidsnoer"* (Dulk, M. den. 2008). Wat de kunst in de kerk betreft, er is dan wel sprake van soberheid, maar er is veelal geen absolute afwezigheid van beeldende elementen, dat hangt ook enigszins samen met de verschillende stromingen. Voorbeelden van protestantse artistieke beeldende elementen in de kerk zijn bijvoorbeeld terug te vinden in het boekje: "Prachtig Protestant". Denk aan geornamenteerde preekgestoelten, en toch ook schilderijen, deze ondersteunden de "Dienst van het Woord". De telkens terugkerende vraag luidde: *"is een beeld mogelijk – een icoon, geen idool – dat het leven niet fixeert maar diepte geeft, dat het heilige niet ontheiligt, maar integendeel bijdraagt tot een volledige eredienst?"* (Goud, 2008)

In de eerste helft van de 20^e eeuw lijken niet alleen kunst en kerk, maar in de breedte, kunst en religie, van elkaar vervreemd (Bax & Tuyl, van, 2009). Het voert te ver om in deze scriptie verder op de oorzaak hiervan in te gaan. Dat er vandaag de dag wel hedendaagse religieuze beeldende kunst in protestantse kerken is te vinden, vertelt ons dat zowel kunst en religie, als kunst en kerk elkaar weer hebben gevonden. De publicaties van Hans Rookmaker (1922 – 1977), de eerste hoogleraar kunsthistorie aan de VU, hebben hieraan mogelijk bijgedragen. Hij vond dat christenen zich ook met moderne kunst moesten bezighouden en dit niet alleen het domein van de seculiere wereld moesten laten zijn (Hengelaar-Rookmaker, 2001-3). Verder springt in dit verband in het oog de oprichting van de Prof. Dr. G van der Leeuwstichting in 1954. Een ontmoetingscentrum voor kerk en kunst. Hier konden kerken en kunstenaars advies vragen En het in 1954 uitkomen van een rapport van de synode van de Nederlands Hervormde Kerk, waarin wordt gewezen op de didactische waarde van kunst in de kerk (Burkom & Spoelstra, 2009). W. Stoker (2006) noemt de manier waarop van der Leeuw en de eerder genoemde Rookmaker kunst en geloof met elkaar in verband brengen “expliciet”, waarmee hij wil aangeven dat zij de kunst ondergeschikt willen maken aan het geloof. Stoker voelt zelf meer voor een impliciete benadering, waarbij kunst in zichzelf als kwaliteit wordt gezien. Het gesprek over kunst en geloof en kunst in de kerk, is veelal met elkaar vervlochten. Dat wordt ook duidelijk in de beschrijvingen van verdere actuele visies op kunst in de kerk, waarmee met de visie van Stoker in dit betoog al een begin is gemaakt.

1.3 Actuele protestantse visies en vragen rond het gebruik van kunst in de kerk

In deze paragraaf, waarin wordt gekeken naar actuele visies, wordt eerst iets gezegd over de relatie kunst en religie, vervolgens wordt toegewerkt naar concrete vragen rond het gebruik van kunst in de kerk, op welke wijze breng je mensen hiermee in aanraking en waarom? W. Stoker (2006) stelt: *“Wanneer de christelijke theologie geen kennis van de kunst neemt, dreigt ze esoterisch te worden en omgekeerd dreigt een cultuur oppervlakkig te worden als zij voor de menselijke bestaansinterpretatie geen gebruik maakt van de bronnen van de christelijke religie of van andere religies.”* Stoker is hoogleraar theologische esthetica aan de VU. K. Zizler (in A. Vernooij, 2002) formuleert het als volgt: *“Art breaks through the monotony of everyday perceptions, and the religious dimension in art involves us in reality and its fundamental dimensions in changed way. Through the surprising perspectives that it affords us, art enables people to renew their communication with themselves, with their fellows, with the world and God”*. Kunstenaar-dominee Arent Weevers ziet belangrijke overeenkomsten tussen kunst en religie. Hij geeft aan dat zowel kunst als Bijbelverhalen spirituele voeding zijn. Voeding om een leegte te voeden, zoals met vriendschap, vrede en vooral liefde. Daarnaast stelt hij dat mensen vaak kritiekloos achter hun iconen aanlopen en dat kunst er aan bijdraagt stil te staan bij hoe je kijkt, wat je ziet. In die zin is het voor hem absoluut niet blasfemisch om bijvoorbeeld beelden van Jezus op een meer satirische of in elk geval minder bevestigende wijze uit te werken (Breur, 2009)

Met deze uitspraken zien we wel hoe (hedendaagse) kunst en geloof verder worden samengebracht, maar daarmee is het nog niet (terug) in de kerk. Welke rol zien betrokkenen weggelegd voor kunst in de kerk? Ds. Jan Offringa (Kesteren) hield als voorzitter van de beweging van vooruitstrevende dominees meer dan eens een pleidooi voor het belang van (seculiere) kunst en cultuur voor de kerk. Volgens hem verbindt het ‘de wereld’ met ‘de kerk. *„Het corrigeert eenzijdige beeldvorming.* (KleinJan, 2010)’. In het PKN-blad Kerkinformatie doet toenmalig voorzitter van de CNV Kunstenbond, vakgroep beeldende kunst, en kunstenaar Willem Zijlstra, uitspraken over kunst in de kerk. Hij stelt dat goede eigentijdse kunst best een deel van het kerkelijk image zou mogen zijn. Hij zet zich actief in om kerken en kunstenaars bij elkaar te brengen. Zijlstra doet geen uitspraken over wat hij onder goede eigentijdse kunst verstaat. Wel ziet hij een functie als communicatievorm, voor het geloofsgesprek, maar ook voor de dialoog buiten de kerk (Bronswijk, 2007).

En hoe zit het met de kerkdienst? Daar waar kerk en kunst en publiek het meest op elkaar betrokken zijn? In het boek “Kaïn of Abel, kunst in de kerkdienst, twee vijandige broeders? (Dingemans, Kronenburg & Steensma,

1999) worden voorbeelden gegeven van hoe kunst in de liturgie³ kan worden ingezet. De titel van het boek slaat op het feit dat kunst en liturgie niet perse vanzelfsprekend samengaan. Een parallel wordt getrokken met de roman "Narziss und Goldmund". Kunst is de afgelopen eeuwen een eigen weg gegaan (zoals Goldmund in de roman) en kan nu in zijn eigenheid een nieuwe rol spelen in de kerk. Een van de auteurs, Steensma (RUG) stelt dat goede kunst aanzet tot (existentele) vragen (Steensma, 1999). Hij ziet hier ook zeker een rol weggelegd voor niet-Bijbelse kunst. In hetzelfde boek stelt Dingemans in zijn theologische reflecties: *"...Wij kunnen en wij mogen God niet inkapselen in onze beelden en voorstellingen, was de algemene gedachte. Omdat moderne kunstenaars veel meer werken met "open beelden" die polyinterpretabil zijn, lijkt er een nieuwe mogelijkheid voor protestantse christenen te zijn om van kunstwerken in de kerk gebruik te maken"* (Dingemans, 1999). Dr. Marcel Barnard belicht dit gegeven van een andere kant. In zijn lezing "Sacralisering van het museum, musealisering van de kerk?", richt hij zijn aandacht op het gegeven dat kerken, als zij beeldende elementen binnenbrengen, geneigd kunnen zijn vast te houden aan iconografische codes (bijvoorbeeld: een duif staat voor de Heilige Geest), terwijl moderne kunst dat nu juist overstijgt. Zo beschrijft hij een eigen spirituele ervaring bij het blauw van kleurenleraar en kunstenaar Johannes Itten. Deze noemt het blauw 'symbool van stille deemoed die eigen is aan een diep geloven' (Barnard, 2003). Dingemans gaat in Kain of Abel in op het gegeven dat gewone mensen vroeger niet konden lezen en schrijven en de interpretatie van het instituut gold, tegenwoordig interpreteren mensen zelf, hij ziet hier een rol voor kunst: *"Men zou eigenlijk in elke dienst rekening moeten houden met de verschillen in geloofsbeleving binnen de gemeente. En daar kan een diversiteit aan kunstwerken zeker bij helpen."* En: *"Bij het kerk-zijn van vandaag hoort een intense dialoog die ook in de kerkdienst dient plaats te vinden"*. *"Kunstenaars functioneren pas goed als ze een dialoog op gang brengen. In de harten van de kerkgangers. En dan misschien ook in de preek"*. *"Als gemeenteleden –verbaal of picturaal- actief zijn in de dienst, bevordert dat de participatie en de dialoog"*. Dingemans raakt ook enkele dilemma's aan, zoals de vraag hoever de integratie, dan wel autonomie van een kunstwerk in de liturgie gewenst is. Mogen de liturgische onderdelen, waaronder de kunst, los van elkaar bestaan, waarbij een ieder deze invult met een eigen betekenis, of moet er een zekere houvast worden gegeven? (Dingemans maakt hier een vergelijking met het differentiedenken en het begrip deconstructie van Derrida). Het begrip liturgie vraagt dus vanwege de inbreng van kunst om herdefiniëring, ook als het gaat om de vorm en het leggen van accenten, oftewel wát krijgt op welke manier aandacht. Bijvoorbeeld minder aandacht voor het woord, meer ruimte voor beleving. Barnard spreekt van Bricolage liturgie. Hij sluit hiermee net als Dingemans aan bij het filosofische idee van Derrida dat alles een eigen, veranderlijke betekenis heeft, in relatie tot de andere elementen (Barnard, 2008). Liturgie is een situatie bij uitstek waarbij mensen in de kerk in aanraking worden gebracht met kunst, kerk en kunst en publiek zijn hierbij nauw verweven. De verschillende auteurs van Kain of Abel zien hier zowel een functie, als nog meer vragen. De auteurs denken vanuit de liturgie, maar geven tegelijkertijd openingen voor het gebruik van kunst: Steensma: *"Beeldende kunst kan een tegenwicht vormen tegen het vaak cognitieve en cerebrale karakter van de traditionele kerkdienst"*. Huysmans: *"muziek, beeldende kunst, poëzie en theater, zijn vormen van "menswording" van het Woord, die in de liturgie plaats vindt."* Glashouwer: *"Kunst biedt een welkome afwisseling en daarmee een betere concentratie"* (Steensma, 1999). Steensma stelt verder nog dat het visuele beeld de kijker rechtstreeks kan aanspreken, zonder de predikant als intermediair, en dat het dan van belang is dat hij ook zelf aan het woord kan komen: zijn mening mag uiten en vragen durft te stellen. Kunst kan er volgens hem *"aldus toe bijdragen dat de kerkganger een meer actieve rol in de liturgie krijgt toebedeeld."* Kunstcriticus Huub Mous over kunst in de liturgie: *"Aan de ene kant wordt gesteld dat het kunstwerk zijn eigen esthetische ervaringshorizon heeft, aan de andere kant wordt het wel degelijk aangewend als een mogelijke katalysator van een religieuze ervaring"*. Een andere vraag die hij stelt is: hoe ga je met kunst om in de liturgie: gaat het om een "plaatje bij een praatje" of krijgt het een eigen status? En maak je dan gebruik van reproductie, of van het fysieke werk, van de representatie of de presentatie? (Mous, 1999) En: hoe kun je een beeld aan paar honderd mensen tegelijk presenteren en er dan één preek van maken, terwijl de beleving van

³ Liturgie is het geheel aan onderdelen en de volgorde hiervan, in een kerkdienst.

kunst iets individueels is? In het verlengde hiervan ligt de vraag of het werk moet worden uitgelegd, of dat er op een of andere manier vorm wordt gegeven aan die individuele interpretatie en beleving. Ook in Kaïn of Abel de vraag wélke kunst je in de kerk brengt. In dit geval gaat het om de vraag of je voor kunst kiest die christelijke thema's uitdrukken, of meer algemeen religieus zijn, of nog meer algemeen onderwerpen rond zingeving verbeelden (Dingemans, Kronenburg & Steensma, 1999). We zagen dat Steensma en Offringa er beide voor pleitten om ook niet-Bijbelse, dan wel seculiere kunst in te zetten. En dan, wie kiest de kunst? In Kaïn of Abel blijkt hier een prominente rol weggelegd voor de voorgangers. *"Dwingt men hier niet erg hun eigen keuze op aan de gemeente"*, vraagt Dingemans zich af? Andere vragen: wat is het uitgangspunt voor een dienst, een bestaand (liturgisch) thema, of het kunstwerk? En op welke manier wordt er gereflecteerd op het kunstwerk: welke vormen zijn er mogelijk, naast de preek? Vormen waarbij de gemeente actief bij de kunst wordt betrokken? Hoe doe je recht aan zowel het kunstwerk, als aan de liturgie? Als het gaat om mensen in aanraking brengen met kunst in de kerk, in een liturgische setting, is dat een van de kernvragen. In Kaïn of Abel blijkt dat hier geen eenduidig antwoord op is, betrokkenen vinden hier hun eigen weg in. De kerkgangers blijken hierbij ook hun eigen ervaringen te hebben, overwegend intens en positief maar soms ook afwachtend en kritisch, dat laatste is dan veelal inhoudelijk (Dingemans, Kronenburg & Steensma, 1999).

De Vries (2009) heeft onderzoek gedaan naar het gebruik van beeldende kunst in de catechisatie, waarin zij het begrip "esthetisch religieus leren" introduceert. In haar proefschrift "Leren zien – leren geloven", legt zij verband tussen de verbeelding die nodig is om naar kunst te kijken en die nodig is om je iets bij het geloof te kunnen voorstellen. Niet als vorm van overdracht bij leren, maar als middel om over geloof te spreken. Zij benadrukt dat er pas op een zinvolle wijze met kunst kan worden gewerkt wanneer er *"in dit verband zowel recht kan worden gedaan aan de deelnemers, als aan de kunstwerken, als aan de eigen aard van een gelovig leerproces."* In bovenstaande visies zien we dat kunst veelal ten dienste staat van het Woord, maar dat zij ook in zichzelf als kwaliteit wordt gezien. Er is een spanningsveld tussen functioneel en autonoom, tussen instrumenteel en intrinsiek.

1.4 De rol van de PKN

Tenslotte de rol van de PKN in dit geheel. Heeft zij als protestants kerkelijk instituut een visie op kunst in de kerk, ondersteunt zij de ontwikkelingen rond kunst in de kerk? De website van de PKN, waar ook jaarverslagen op zijn te vinden, vertelt niets over een expliciete overkoepelende visie. Maar op diverse plaatsen op de website zien we wel tekenen van betrokkenheid. Zo worden exposities onder de aandacht gebracht, is er informatie voor culturele kerkdiensten, worden producten aangeboden zoals kunstkaarten (met suggesties voor gebruik) en is er de jaarlijkse zendingskalender met internationale kunst. Uit een van de projecten van de kerken zelf maakte ik op dat de PKN ook projectleiders ter beschikking stelt, zie hoofdstuk 2. En dat zij experimentele projecten rond kunst in de kerk soms financieel ondersteunt. In het PKN-blad Kerkinformatie, dat naar predikanten en kerkenraden e.d. gaat, oplage 40.000 stuks, wordt ook regelmatig aandacht aan kunst besteed, zoals het eerder genoemde interview met Willem Zijlstra. In 2009 werd maandelijks een pagina met kunst gevuld, i.s.m. de CNV-Kunstenbond en Drs. Alfred C. Bronswijk (Rozenmond, 2007/2008), o.a. ter inspiratie voor kerkelijk gebruik. In april en mei 2010 huisvestte zij in haar Dienstencentrum in Utrecht de expositie "Jezus verbeeld", van de CNV Beeldende Kunst. Eveneens ter inspiratie voor kerkelijk gebruik. Er zijn geen gegevens over centraal georganiseerde activiteiten, zoals studiedagen. Die zijn er bijvoorbeeld voor kerkmuziek wel. De PKN verstrekt dus wel materiaal en ondersteunt soms financieel, maar laat het grotendeels aan de kerken zelf over om activiteiten rond kunst te ontwikkelen en vorm te geven (www.pkn.nl).

1.5 Samenvatting context

In de protestantse kerk staat van oudsher het Woord centraal, een traditie met het accent op beschouwen (gericht op het Woord en het persoonlijk geloof) en minder van aanschouwen (gericht op het visuele, het beeld). Maar we zagen dat kunst ter ondersteuning en verdieping van de geloofsbeleving wel degelijk op waarde werd en wordt geschat. Hoe men hier over denkt heeft wellicht te maken met de stroming binnen de PKN waartoe men behoort en het cultureel kapitaal dat men heeft opgebouwd. Betrokkenen zien hoe beeldende kunst positief kan werken in een kerkelijke setting. Men ziet verbeelding, het aanzetten tot vragen en directheid van taal als kwaliteiten van kunst, en communicatie, reflectie rond geloof en zingeving en het bijstellen van eenzijdige beeldvorming, als functies. We zagen ook dat zo'n 600 kerken hun deuren openstellen voor tentoonstellingen. En dat men worstelt met de vraag hoe zowel de liturgie, als de kerk, als de kunst een evenwaardige plaats kan worden geven en hoe je mensen in aanraking brengt met kunst in de kerk. In hoofdstuk 2 wordt onderzocht hoe zich dat in de praktijk vertaalt. Met welk doel en op welke manier brengen kerken kunst in de kerk, en brengen de kerken mensen in aanraking met deze kunst? En wat zijn daarbij de ervaringen?

2. PRAKTIJK

2.1 Inleiding

Er blijkt een verscheidenheid aan activiteiten te zijn rond kunst in de kerk, als het er om gaat mensen in aanraking te brengen met die kunst. Zoals het online plaatsen van kunst, bijvoorbeeld met een gedicht erbij (Wilhelminakerk Dordrecht, 2010), of interactieve kunst in de kerk brengen, zoals het werk van Kea Eschbach in de expositie Opstanding, waarbij de bezoeker de opstelling van het kunstwerk naar believen mag veranderen (Grote Barbarakerk, 2008). Ook wordt er actief met kunst gewerkt, zoals in Giessen-Nieuwkerk, waarbij gemeenteleden zich lieten inspireren door de 10 geboden en o.l.v. een kunstenaar/kunstdocent eigen werk maakten, dat vervolgens in de kerkzaal werd geëxposeerd. Een opmerking van een deelnemer: *"Onze koffie werd koud, want je 'verliest' jezelf als je gaat schilderen! Wat een heerlijke bezigheid. Vooral als je bedenkt dat wat je schildert iets wil uitdrukken van wat je heeft getroffen in het overdenken van de 10 geboden"* (Giessen-Nieuwkerk, 2010). In Stadskanaal staat men pas aan het begin van het gebruik van kunst in de kerk. Op de website is te lezen wat hun overwegingen zijn: *"De liturgiecommissie heeft een werkgroep ingesteld om de kunstzinnige gaven die in de gemeente aanwezig zijn, te gaan benutten. Alle leeftijdsgroepen zullen daarvoor worden benaderd vanuit de commissie. Te denken valt aan: a. Tekeningen en platen die zijn voorbereid door de kinderen van de basisschoolleeftijd. b. De leerlingen van het Gomarusscollege die in hun vakkenpakket Kunstzinnige vorming hebben. c. Oudere en jongere gemeenteleden die kunstzinnige gaven hebben. De commissie van beheer heeft een instructie vastgesteld waaraan kunst in de kerk moet voldoen. Zalen en kerkzaal zouden dan meer eigentijdse kunst kunnen herbergen en in bepaalde periodes van kerkelijk jaar, zou er wisselende kunstuitingen getoond kunnen worden. Een van de spelregels die de commissie hanteert is dat de*

kunst passend is en niet teveel vragen oproept wat het betreffende tentoongestelde zou kunnen of moeten voorstellen." (Stadskanaal, 2010). Ook in het boek "Kain of Abel", staan mooie voorbeelden, vooral als het gaat om integratie van kunst in de kerkdienst. Zo lezen we van een kerkdienst waarbij een serie werken volledig is geïntegreerd in een bijna theatrale vorm, omlijst met muziek en tekst en zo de rode draad vormend van een kerkdienst. Of zien we hoe in drie bijeenkomsten kerkleden zorgvuldig een kerkdienst rond kunst voorbereiden en zelf werk maken. In een andere vorm zien we hoe tijdens de dienst kerkleden hun eigen interpretatie tekenen van een reproductie van een kunstwerk van Keith Haring en er zo hun eigen verhaal van maken.

In dit hoofdstuk worden vier kerken vrij uitgebreid onder de loep genomen, waarbij de ordening van de informatie overeen komt met de globale ordening van de onderzoeksvraag: waarom, wat, ervaringen, voor zover dat bekend is. Hierbij is niet alleen gekeken naar de activiteiten, maar ook naar randvoorwaarden, zoals expertise en financiën. Daarna volgen drie voorbeelden waarbij de blik wordt verbreed. De gemeenten zijn uitgekozen omdat zij ieder op een verschillende manier activiteiten rond kunst in de kerk uitwerken en zij liggen landelijk redelijk verspreid, hoewel er drie Amsterdamse voorbeelden worden besproken. Informatiebronnen waren, naast internet, publicaties als een kerkblad, speciale uitgaven, notulen en andere evaluatieverslagen en krantenartikelen.

2.2 Kerken onder de loep

2.2.1 Culemborg, Grote Barbarakerk: een schets van diversiteit

In de PKN-gemeente van Culemborg, met als kerkelijke gemeenten de Grote Barbarakerk en de Open Hof, is in 2006 de stichting Kunst in de Kerk opgericht voor activiteiten rond kunst in de kerk. Naast beeldend ook andere disciplines, maar die worden niet in dit onderzoek meegenomen. Het initiatief kwam van enkele gemeenteleden, waaronder een professioneel kunstenaar, en de predikanten. Doelstellingen die worden genoemd zijn: *"Middel ter bevordering van de gemeenteopbouw. Tolk tussen God en de mensenwereld. Middel om los te laten wat*

men zo gewend is en te onthullen wat ongewoon en bijzonder is; daarin ligt een diepe waarde voor de verbinding kunst en geloof. Bron van inspiratie voor andere vormen van beleving dan alleen via het gehoor. Meditatieve en creatieve mogelijkheid om samen met andere gemeenteleden bezig te zijn naast het cognitieve en auditieve. Geloofsverdieping waar mensen plezier en vreugde aan kunnen beleven. Uitnodiging aan (niet-) gemeenteleden om exposities van (religieuze) kunst in de kerk te bezoeken buiten de zondagse kerkdiensten. Kunst die je aan het denken zet over geloof en samenleving. Doelgroepen: Gemeenteleden van de PKN (en ook andere) kerken in Culemborg. Scholieren van protestants-christelijke scholen in Culemborg. Presentie in de stad (en omgeving). Landelijke voorbeeldfunctie." In Culemborg organiseert men exposities met een overwegend religieuze thematiek, sinds 2006 minstens 1 keer per jaar. Hieromheen worden activiteiten georganiseerd zoals het uitnodigen van een exposerende kunstenaar voor een toelichting op het werk in een

kerkdienst. Het organiseren van vesperdiensten waarin aandacht wordt besteed aan geëxposeerd werk, of waarin een ander kunstwerk een rol speelt. Lezingen, bijv. door de kunstenaar, of door een autoriteit op het gebied van kunst (en religie). Daarnaast wordt kunst in verschillende vormen in kerkdiensten verwerkt. Zo is geëxperimenteerd met beeldmeditatie. Later is er voor gekozen de dominee een werk te laten integreren in de liturgie, zoals in de verkondiging, of samengaand met teksten of liederen e.d. Een andere vorm is een vraaggesprek met de kinderen in de kerk. Men heeft oog voor de "opvoeding" van de gemeente en combineert

bijvoorbeeld toegankelijk werk met minder toegankelijk werk. Ook wordt o.a. de lokale radio ingeschakeld voor PR en om de kerkelijke kunstactiviteiten laagdrempeliger te maken voor niet-kerkgangers. Enkele keren per jaar worden belangstellenden op de hoogte gehouden van culturele activiteiten met een vriendenbrief. Bij de expositie Licht en Donker: rond 4 mei 2006, werd er samengewerkt met een lokale school voor VO. Leerlingen hebben de expositie bezocht, de school zorgde voor educatief materiaal, zoals een vragenlijst en beeldende opdracht, waarvan de verwerkingen meetelden voor CKV. De leerlingen maakten zelf werk n.a.v. de expositie. Culemborg experimenteert met techniek, zoals het gebruik van een beamer, en zij heeft in 2008 speciale verlichting in de kerk aangebracht voor de exposities. Projecten worden ondersteunt door diverse subsidiënten, zoals de Vermeulen Brauckmanstichting, het Skanfonds en de Stichting Rotterdam. Men ontvangt bezoekers uit diverse hoek, zoals kerkleden, scholen, jeugdkerk, verzorgingstehuis, Culemborgers en veel mensen buiten Culemborg. Minder bezoekers van de Open Hof (de andere wijkgemeente). De organisatie ervaart in contacten dat de doelstelling: "door middel van meerdere kunstvormen de religieuze beleving te verdiepen", ruimschoots gehaald is. Andere ervaringen zijn: het blijkt niet eenvoudig een duidelijke rolverdeling te formuleren wanneer een kunstenaar in een kerkdienst een kunstwerk toelicht en de dominee hier ook aandacht aan besteedt. Een gesprekje met kinderen over een in de kerk geëxposeerd kunstwerk vergroot ook de betrokkenheid van volwassenen. Voorbeeld: "wat zie je, zeg het maar? ": "een huis op een tafeltje", "Het Ajaxstadion", "achter een gewoon huis is geen schilderij", "wij hadden ook niet zo'n best vakantiehuisje". Uit het gastenboek bij de expositie Opstanding in 2009 (hierbij werd samengewerkt met de CNV-Kunstenbond): *"heerlijk om in alle rust langs zoveel moois te lopen, bedankt", "Mooie expositie, erg verrassend en bijzonder, heeft ons geïnspireerd", "Het werk dat me het meest raakte is dat van (...) . (bijzonder mooie kerk trouwens)"*. Als het om de waardering van de soort kunst gaat, de stijl, heeft de Barbarakerk in Culemborg gemerkt dat herkenbaarheid in combinatie met existentiële thema's het meeste aanspreekt. Als voorbeeld werd gegeven het werk van Doritha Hoffman (schilderijen, zie afb). Dit is een observatie (mate en aard van spontane reacties) en geen meting (Culemborg, 2006 – 2010).

2.2.2 Deventer, Lebuïnuskerk: het vibreren van oude tradities

In 2009 nam het studentenpastoraat "Heart en Soul" in Deventer, o.l.v. kunstenaar-studentenpastor Arent Weevers, het initiatief tot de organisatie van een expositie van videokunst in de protestantse Lebuïnuskerk in Deventer. Hiervoor werd werk aangetrokken van grote namen zoals Bill Viola en Marina Abramovic en werd een videowerk van Weevers zelf tentoongesteld. In totaal 13 werken. Het project werd gedoopt: "Bewogen beelden. Bijbels bezielde videokunst". *"De Bijbelverhalen worden in de videowerken in verband gebracht met ervaringen die stuiten op het mysterie, het heilige, van het leven, zoals geboorte en dood, geluk en lijden"* (Weevers,

2009). In diverse interviews zet Weevers uiteen wat hij op het oog had met deze expositie. Zo stelt hij: *"Ik zoek het debat. Wat mag kunst betekenen voor de protestantse traditie?"* (Breur, 2009). En: *"Videofilms werpen nieuw licht op oude verhalen"* (Groenewoud, 2009). Weevers vindt de moderne kunst in kerken vaak braaf. In Trouw zegt hij: *"Wat hier staat is spraakmakend voor de gemeente. Dit is kunst om de kunst en van hoge kwaliteit."* De expositie Bewogen Beelden stond niet op zichzelf, er waren activiteiten omheen, zoals rondleidingen. En ook vespers⁴. Zo werd een werk van Corrina Schnitt vertoont (Once Upon a Time) aan het begin van de dienst, als volgt ingebed: orgelspel – stilte –

⁴ Een vesper is een kerkdienst in de vroege avond, een meer culturele aankleding is niet ongebruikelijk.

aansteken kaarsen – video – stilte – lied e.v. (Weevers, 2009). Er was na de vesper gelegenheid om met elkaar verder te praten. Daarnaast waren er lezingen. O.a. door Dr. Kitty Zijlmans (UL). Tijdens een symposium was er de presentatie van het tentoonstellingsboek. De expositie werd geopend door Bart Rutten, conservator bij het Stedelijk Museum in Amsterdam. Voor middelbare scholieren was er een lesbrief en er was een minor 'Spirit' op de Saxion Hogescholen. Initiatiefnemer Arent Weevers is docent aan de Saxion Hogeschool. Bij het werk van Marina Abramovic werd een bordje geplaatst om ervoor te waarschuwen dat het werk niet geschikt is voor jonge kinderen. Er is samengewerkt met Stichting Faces, I see Faces, Nederlands Instituut voor de Mediakunst/Montevideo te Amsterdam, Kunstenlab: Kunst & Cultuur Overijssel in Zwolle, PKN-Deventer/Lebuinuskkerk, Etty Hillesum Lyceum, Saxion Hogescholen. Financiering: Sponsors: Gemeente Deventer Kerk en Wereld, SNS REAAL fonds, Skanfonds, Stichting Interkerkelijk Oriëntatie Centrum, Stichting Rotterdam, Lizzy Breman Schouten Stichting, Solidariteitsbijdrage van de gezamenlijke religieuzen in Nederland, via de commissie PIN, Beamsystems, Prins Bernhard Cultuurfonds. Waardering en beleving: uit het gastenboek bij "bewogen beelden": *"Bijzondere Bijbelvertaling, vrijheid in geloven!" "Je voelt de oude tradities vibreren, het maakt iets wakker in je cellen" "Het is wel even wennen deze vorm van kunst" "Indrukwekkend, confronterend tot in de diepste kern" "Ik ben niet kerkelijk, en dacht niet van videokunst te houden, ben er nu voor de tweede keer, kom nog een keer, ik ervaar eerbied"*. Arent Weevers meent dat de gemeente waarin hij Bewogen Beelden onderbracht, open staat voor hedendaagse cultuur en het debat over moderne kunst en kerk wil voeren. Op de vraag of bezoekers die niet tot de kerkelijke gemeente behoren de kerkelijke omgeving van deze kunst niet als een ethisch keurslijf zien, gaf hij aan: *"Als ze openstaan voor de tentoonstelling, genezen ze eventueel gelijk van het vooroordeel dat dit evangelisatie of een moreel reveil is."* (Breur, 2009). Op de website van het dagblad Trouw, staan vooral geschokte reacties. Blijkbaar sluiten de visie en Weevers keuze van kunst nog niet aan bij een deel van de protestantse achterban.

2.2.3 Amsterdam, Oranjekerk: het woord is beeld geworden

De Oranjekerk maakt deel uit van Protestants Amsterdam. Een kerk midden in de gemeenschap, in "de Pijp". Zij maakt op diverse manieren verbindingen tussen kunst en kerk en community. Een kunstcommissie organiseert activiteiten. In het oog springt de landelijk expositie "Non Verbaal" in 2008. Hierbij exposeerden protestantse dominees/theologen die ook beeldende kunst maken. De titel verwijst naar het gegeven dat dominees voornamelijk het woord gebruiken om iets van het geloof over te brengen en dat met beeldende kunst een ander soort taal wordt gebruikt. In de informatiefolder van Protestants Amsterdam schrijft de Oranjekerk: *"Kunst in de kerk siert niet alleen de muren, maar is een wezenlijk onderdeel van waar het in de kerk om gaat: om inspiratie, om geraakt te worden, om jezelf te mogen zijn en je op eigen wijze te uiten, om dat wat in je leeft te laten zien. Geloven is zowel genieten van schoonheid als verwonderd worden door wat "anders" is en dan vragen stellen"* (Informatiefolder Protestants Amsterdam, 2010). In 2009 kreeg Non Verbaal

een oecumenisch vervolg en werd het profiel van de deelnemers uitgebreid, nu mochten ook kerkelijk werkers e.d. deelnemen. In 2008 was de Oranjekerk een van de Amsterdamse kerken die betrokken was bij het "Jaar van de Samaritaan", waarin (inter)culturele projecten door de diaconie van Protestants Amsterdam werden geïnitieerd (Het jaar van de Samaritaan, 2008). Een registratie van een kerkdienst leert ons dat kunst in de kerk ook actief in de dienst wordt betrokken (www.geloven.nl, zie afb). In het betreffende voorbeeld door een uitleg van de predikant. De Oranjekerk is verder sterk op de wijk gericht. Zo lezen we in de

wijkguids dat werk van kunstenaars uit de Pijp in de inloophuimte een plaats hebben en te bezichtigen is. Er wordt niet vermeld of het hier om religieuze kunst gaat (Wijkguids, 2008-2009). En op de website staat: *"Voor kunstliefhebbers is er MUZIEK op de ZONDAGMIDDAG (toegang gratis) en afwisselende exposities, die meestal openen op vrijdagmiddagen om 17 uur met hapje, drankje en gesprek over inspiratie met de kunstenaar. Er is ook een Cantorij die eens per maand de gemeentezang begeleidt* (www.oranjekerk.nl) Ook hier staat niet bij vermeld of de exposities een religieus thema hebben, of meer algemeen van thematiek zijn. Wel is duidelijk dat de Oranjekerk actief beeldende kunst onder de aandacht brengt van haar gemeenteleden. Bij een dienst: *"Geloven: wat een kunst! Deze dienst zal in samenwerking met de Bijbelkring worden voorbereid, die naast de Bijbelteksten vaak ook afbeeldingen uit verschillende eeuwen bij het Bijbelgedeelte gebruikt om meer te begrijpen van de tekst."* (www.oranjekerk.nl). Hier is niet direct sprake van hedendaagse kunst, maar mogelijk komt het wel aan de orde.

2.2.4 Drenthe: Samenwerking tussen kerken

In Drenthe organiseren diverse kerken sinds enkele jaren een gezamenlijk kunstproject. Omdat dit steeds in het kader van en rond de tijd van Pinksteren plaatsvindt, is het project gedoopt: Feest van de Geest. In het jaar 2002 is begonnen met zeven kerken en 15 kunstenaars. In het voorjaar van 2010 is het project uitgegroeid tot een samenwerkingsverband van 28 kerkelijke gemeenten en 44 kunstenaars, in de regio Drenthe Overijssel. Het gaat hierbij niet alleen om beeldende kunst. Volgens de website, is het een groeiend

project dat *"steeds meer belangstelling oproept van zowel publiek als kunstenaars en kerkenraden"*. Als het om de doelstelling gaat is op de website het volgende te lezen: *"In de periode tussen Hemelvaart en Pinksteren zijn kerken open voor het publiek om de nieuw gemaakte en op het Pinksterthema geïnspireerde kunst te zien. De open kerken zijn een speelse en beeldende inspiratiebron voor mensen die op zoek zijn naar hedendaagse kunst, cultuurhistorie, vormen van spiritualiteit, geloof, zingeving en recreatieve ontspanning. Tegelijkertijd wil dit evenement vanuit het Pinksterfeest, als feest van inspiratie, een verbinding maken met Hedendaagse Kunst. Daarmee door integratie van Beeld, Woord, Klank en Monumentale Architectuur dit feest bij het publiek tot de verbeelding te laten spreken. Het geheel biedt kansen tot vernieuwing en*

verbreding onder predikanten, gemeenteleden, vrijwilligers, kunstenaars en bezoekers. Bovendien vindt er een vernieuwende communicatie plaats tussen woord, beeld en klank die de "zender en de ontvanger" nieuwe mogelijkheden biedt tot kennis en begrip. De regio-overschrijdende opzet betekent voor zowel de betrokken Gemeenten als onze sponsors een evenement van formaat." De beeldende kunstactiviteiten bestaan om te beginnen uit exposities, soms samen met muzikale invulling. Ook is het project online met interactieve kunst: schrijf een ansichtkaart naar God, als onderdeel van de installatie "Onder Ons": Voorhof te Westerbork, mei 2010. In de Oude Kerk te Meppel werd een school bij het project betrokken: twee groepen van 12 leerlingen van de Christelijke Scholen Gemeenschap 'Dingstede' die in de kerk aan de Groenmarkt een workshop volgden onder leiding van de kunstenaars. De ene groep bestond uit brugklassers, de andere uit leerlingen uit H4. De resultaten werden in de kerk geëxposeerd (zie afb). Het project werd gesponsord door provincies (Dr/Ov) en gemeenten. (www.feestvandegeest.nl) Projectleider Henny de Jong (namens de PKN) geeft aan dat de PKN bijzondere "pioniersprojecten (ook financieel) ondersteunt. De Jong in Trouw: *"Het laat de andere kant van de kerk zien. 'Dat dit óók kan in de kerk', is een reactie die we vaak horen". "Trok de eerste editie van de kunstmanifestatie – de kunstwerken zijn ook buiten kerktijd te bewonderen – tien jaar geleden duizend bezoekers, de vorige keer kwamen er vijfduizend belangstellenden over de drempel van de kerk. Volgens De*

Jong het bewijs dat de kerk met behulp van kunstwerken mensen weet te trekken" Het gaat hierbij dan vooral om dialoog en niet om "zieltjes winnen". Voor het project is er bewust voor gekozen om ook met kunstenaars in zee te gaan zonder religieuze levensbeschouwing, zij hebben de volledige vrijheid gekregen het projectthema vorm te geven (KleinJan, 2010).

2.2.5 Kerk en kunst, een andere kant

In deze paragraaf voorbeelden van initiatieven waarbij de grens tussen kerk en kunst vervaagt en bij één initiatief zelfs helemaal verdwijnt. Kunst en kerk en publiek vallen dan geheel samen.

Maarten Lutherkerk Amsterdam: een kerk voor kunst

De Maarten Lutherkerk (het gebouw) in Amsterdam heeft geen eigen vaste gemeente. De protestantse kerkelijke gemeente waartoe deze kerk behoort, wilde het gebouw graag aanhouden en zij hebben er o.a. een kunstzinnige invulling aan gegeven. Er worden wekelijks tal van activiteiten georganiseerd, waaronder activiteiten rond beeldende kunst, zoals workshops, lessen en kunstprojecten. Deze workshops zijn algemeen en staan open voor iedereen, jong en oud, maar men zoekt wel bewust naar een link met levensvragen, zingeving, of toch ook religie. Op de website lezen we: *"Concerten, performances en activiteiten in het komend seizoen: met internationale en locale, hier levende kunstenaars, – kunst van "heel ver weg" en van "heel dichtbij", geografisch en inhoudelijk. Muziek en beeldende kunst die op hun wijze concepten verkennen, die ook door theologie en geloof worden beschreven en geëxploreerd. Drie series muziek. Voor wie zichzelf durft te verrassen..."* (www.luthersamsterdam.nl)

Kunst-Circuit: "Oude Groninger Kerken"

Kunst in de kerk, vanuit de kunst gedacht. De stichting Kunst-Circuit in Groningen, heeft in 2009 een foto-expositie georganiseerd in 7 historische Groningse kerken, die vallen onder de "Stichting Oude Groninger Kerken". Het eerste doel was om meer expositieruimte te creëren in de regio. Maar hun recentste initiatief laat ook een duidelijke link met de protestantse achtergrond zien. Onder de titel "Geloofsstrijd": *"Met Geloofsstrijd sluit KunstCircuit aan bij de Internationale Fotomanifestatie Noorderlicht. Onder de noemer Human Conditions*

beoogt het fotofestival het ongeziene, menselijke verhaal achter conflicten zichtbaar te maken. Een ruimtelijke interactie tussen kerk en werk geldt als inzet van de presentaties. De kerkgebouwen die tijdens de Reformatie zelf het toneel van geloofsstrijd waren, bieden nu een gastvrij onderdak aan kunst waarin verschillende religieuze opvattingen figureren". Er werd bij dit project samengewerkt met Els Barents, directeur fotomuseum Huis Marseille in Amsterdam, het bestuur van de Nicolaïkerk in Appingedam, de Hervormde Gemeente Maarland en ds. Tjalling Huisman en de Plaatselijke Commissies van de SOGK-kerken in Eenum, Heveskes, Oosterwijtwerd en Solwerd. Een aantal kerken heeft een

traditie als het gaat om culturele evenementen, sommige kerken worden niet meer voor kerkdiensten gebruikt en er is zelfs een vervallen kerk bij. Het project was intercultureel. Kunstenaars: Pat van Boeckel, Olivia Arthur, Shadi Ghadirian e.a. Er zijn geen gegevens bekend over activiteiten voor kerkgangers of anderen rond de exposities. (www.kunst-circuit.nl)

Noorderkerk Amsterdam: The Extra Light Project

Dit voorbeeld belicht nog weer een andere kant, die van de kunstenaar. Het gaat om The Extra Light Project (2009), van kunstenaar Saša Karalić. *"The Extra Light Project richt zich op het sociale raakvlak tussen kunst en religie. Met dit project ontwikkelt Saša Karalić een aantal testomgevingen, waarin het gebruik van visuele effecten vergeleken wordt met het scheppen van collectieve betekenis."* (www.extralightproject.nl). Het project richt zich heel specifiek op de spanning tussen taal en ervaring. Het project bestond uit een installatie/evenement in de Noorderkerk in Amsterdam, waarbij de kunstenaar de kerk van binnen in een dichte mist zette en van buiten door de ramen licht naar binnen liet schijnen (10 dec 2009, 19.00 – 23.00 uur). Hiervoor werden speciaal zo'n 50 dominees e.d. in de kerk gebracht, zij maakten zo deel uit van het project. Voorafgaand liet Karalić drie gesprekken plaatsvinden onder de titel Predictions. In het ene gesprek beschouwden kunstenaars, kunsthistorici, journalisten e.d. op voorhand het project, in het andere theologen, dominees e.d. En in het derde gesprek werden deze groepen gemengd. Deze gesprekken zijn op youtube te

bekijken. Daarnaast werd een boek uitgebracht waarin een neerslag van gesprekken die deze atheïstische kunstenaar voerde met dominee Jean-Jacques Suurmond, uit die gesprekken is zelfs het project ontstaan. Of er ook voor de gewone kerkgangers voorbereidende of evaluerende activiteiten zijn geweest is in dit kader niet naar boven gekomen. Wel staat op de website van de Noorderkerk een fotoverslag. Op Kerknieuws.nl staat te lezen dat het kunstproject wordt ondersteund door de Protestantse Kerk Amsterdam (www.kerknieuws.nl) : *"Predikanten, theologen en belangstellende gemeenteleden zijn van harte welkom in de installatie en bij het symposium"*. In de reader

lezen we: *"Het project roept vele vragen op die ik als wezenlijk en inspirerend ervaar. De installatie in de Noorderkerk stelt geduchte vragen aan het waarom en hoe van de prediking en van liturgische vormen. (...) Verder nodigt 'de beeldenstorm' van het project uit om los te komen van al te vertrouwde lezingen die het geloofsverhaal zijn gaan overdekken. Ook bepaalt het ons bij de beelden die wij van 'de ander' hebben en onze diaconale betrokkenheid in de weg staan. (...) Neemt kunst de rol van religie over? Wat voor gevolgen heeft dit voor kunstenaars? Wat betekent het eigenlijk voor geloof en kerk dat God wezenlijk beeldloos is? (...) Als het project wat 'extra light' op deze en andere belangrijke vragen werpt, zal dat een bewijs temeer zijn dat het herstellen van de oude band tussen kerk en kunst geen luxe is, maar noodzaak."* (Suurmond, 2009)

2.3 Samenvatting praktijk

De praktijkvoorbeelden laten zien dat er uiteenlopende initiatieven zijn. Kunst wordt zowel in actieve (zelf kunst maken), als receptieve (exposities), als reflectieve vorm (bijv. in de kerkdienst) aangeboden.

Informatievoorziening is hierbij ondersteunend. In de vorm van lezingen, en ook door het plaatsen van berichten en afbeeldingen op websites e.d. De aard van de activiteiten en het artistieke niveau, verschilt. Ook de benadering verschilt. Zo zien we dat men in Culemborg de kerkganger voorzichtig wil opvoeden door toegankelijke met minder toegankelijke kunst te mengen, en dat Arent Weevers daar juist helemaal niet mee bezig is: hij zet vraagtekens bij "brave kunst" en wil met kunst het debat aangaan. In het verlengde hiervan ligt de vraag of kunst in de kerk ook seculier kan zijn. In deel 1 zagen we dat Steensma en Offringa hiervoor pleitten en in het project in Drenthe werd ook gebruik gemaakt van de inbreng van niet-religieuze kunstenaars. Een ander verschil dat naar boven kwam was de reden voor kunst in de kerk. Deze was veelal puur op de geloofsbeleving en verdieping gericht, zoals in Culemborg, maar soms ook praktisch, zoals het invulling geven

aan een leegstaand kerkgebouw, de Maarten Lutherkerk in Amsterdam. En in Groningen, voor expositieruimte, alhoewel de medewerking van predikanten wel een relatie met de kerkelijke gemeente aangeeft. Bij The Extra Light Project vervaagden de grenzen tussen kerk en kunst, de kerk was én locatie én onderwerp én kunstwerk. Uit de voorbeelden kwam verder naar voren dat kerken de weg weten te vinden naar organisaties die zich met kunst in de kerk bezighouden. En naar subsidiënten die dergelijke projecten willen ondersteunen. Er zijn in het onderzoek geen initiatieven naar boven gekomen waarbij werd samengewerkt met culturele instellingen, zoals musea, of Kunstfactor, als het gaat om projecten vanuit de kerken zelf. Wel werd er samengewerkt met het onderwijs.

CONCLUSIE

Inleiding

In de inleiding werd gesteld dat de protestantse kerk een veelal argwanende houding heeft (gehad) als het gaat om (hedendaagse) kunst in de kerk. Later zagen we dat er wel een protestantse visuele traditie is, zoals ornamentering in de kerk. En dat hoe men over kunst en kunst in de kerk dacht en denkt, ook samenhang en samenhangt met de verschillende stromingen in de protestantse kerk. Als het gaat om belangstelling voor kunst in de kerk door het eigen protestantse publiek, blijkt de religieuze identiteit minder van invloed te zijn dan andere determinanten, zoals de opleiding. Men zou daarnaast kunnen stellen dat het cultureel kapitaal verder wordt gevoed door de impliciete aanmoediging van protestantse kerken die kunst een plaats geven in de kerk. Uit de actuele visies kwam naar voren dat betrokkenen verschillende kwaliteiten en functies zien als het gaat om kunst, de relatie kunst en geloofsuitoefening en kunst in de kerk. Als het om kunst en liturgie gaat blijken er ook veel vragen en dilemma's te zijn. Ondanks dat is er een verscheidenheid aan mooie initiatieven. De protestantse kerk is van oudsher beschouwelijk van aard, het gaat vooral om een innerlijk geloofsleven, vanuit het Woord. De manier waarop men in de kerk met kunst omgaat lijkt hierbij aan te sluiten. Vragen als "hoe kun je een beeld aan paar honderd mensen tegelijk presenteren en er dan één preek van maken, terwijl de beleving van kunst iets individueels is", geven hier iets van aan; het gaat om een persoonlijke beleving in beeld en geloof. En in mindere mate om een puur narratieve ontmoeting. Protestantse kerken gaan dus bewust om met kunst in de kerk en zoeken veelal zorgvuldig naar manieren om de mensen in (en buiten) de kerk hiermee in aanraking te brengen. Hierbij heeft men zowel oog voor de kunst, als voor de setting, als voor het publiek. Hoewel iemand als Arent Weevers hier dan weer heel anders over denkt. Een aardig "symbool" voor de "verzoening" tussen kunst en kerk vond ik in een project in de Grote Kerk in Schiedam. Hier heeft men in maart 2010 een permanent, hedendaagse kunstwerk onthuld. Deze bestaat uit de resten, de brokstukken, van tijdens de "beeldenstorm" kapotgeslagen altaren uit die kerk, een soort toren met bovenin de vorm van een lam: "*De symboliek van het lam staat volgens de kunstenaar voor verzoening: wat eens werd verwoest, keert in een nieuwe creatie terug*" (ANP, 2010). Met zo'n 600 kerken die tentoonstellingen organiseren en vele beeldende initiatieven, wordt dit, wat mij betreft, hoopvolle geluid nog eens onderstreept.

Antwoorden op de onderzoeksvraag

De onderzoeksvraag luidde: *"Met welk doel en op welke manier brengt men in de protestantse kerk mensen in aanraking met hedendaagse religieuze beeldende kunst? En wat zijn hierbij de ervaringen?"*

Met welk doel:

Er blijken verschillende doelen te zijn. Veelal om naast het woord, en het luisteren, ook andere zintuigen in te schakelen, voor geloofsbeleving en geloofsverdieping. Om niet alleen cerebraal en cognitief met het geloof bezig te zijn. Om het denken open te breken en een oorspronkelijkheid aan te boren. Voor communicatie over geloof en zingevingsthema's, voor contact met de wijk en voor het bijstellen van eenzijdige beeldvorming. We zagen ook dat kunst gebruikt wordt om leegstaande kerken een functie te geven en te kunnen behouden. Er blijkt een scala aan redenen en doelen te zijn.

Op welke manier:

In de samenvatting van het praktijkdeel stelde ik al dat kunst zowel in actieve (zelf kunst maken), als receptieve (exposities), als reflectieve vorm (bijv. in de kerkdienst) wordt aangeboden. En dat informatievoorziening hierbij ondersteunend is. In de vorm van lezingen, en ook door het plaatsen van berichten en afbeeldingen op websites e.d. Projecten zijn soms incidenteel (Deventer) en maken soms deel uit van een min of meer continue programma (Culemborg). Soms zijn het geïsoleerde projecten, soms werkt men samen (Drenthe). Soms blijft het bij kunst in de kerk brengen, soms worden verschillende activiteiten ontwikkeld om mensen actiever bij de kunst te betrekken. Kerken brengen mensen dus in aanraking met kunst, passief, of actief. Een discussiepunt is het al dan niet gebruik maken van seculiere kunst. Uit verschillende voorbeelden bleek dat kerken ook contact zoeken met het onderwijs. Kerken blijken veelal zelf het wiel uit te vinden en een kunstenaar, of kunstenaar-dominee in de kerkelijke gemeente te hebben, lijkt bij te dragen aan het ontwikkelen van initiatieven. De PKN ondersteunt pioniersprojecten en is met diverse uitgaven en informatievoorziening betrokken, maar speelt verder geen centrale rol. Het onderdeel liturgie blijkt complex te zijn als het gaat om het gebruik van kunst. En tegelijk is het de setting waarin kunst en publiek het meest indringend op elkaar betrokken zijn. Kunst staat niet altijd op zichzelf, maar wordt soms gecombineerd met bijvoorbeeld muziek.

Ervaringen:

Uit de reacties van kerken en kerkgangers en andere bezoekers en betrokkenen, blijkt dat men vaak positief is als het gaat om kunst in de kerk, hoewel er ongetwijfeld verschillen in smaak zullen zijn. Mensen worden veelal geraakt, waarbij de kwaliteit van kunst dat zij direct aanspreekt belangrijk is. Voor kerken is de organisatie vaak een hele klus en niet alles gaat vanzelf. Zo liep Culemborg op tegen het feit dat een kunstenaar én een dominee die in een kerkdienst iets over een werk vertellen, voor frictie kan zorgen. Het is niet vanzelfsprekend dat mensen in de kerk kunst op prijs stellen, of er iets mee hebben, en dus wordt er soms voor gekozen om mensen voorzichtig "op te voeden". Of soms juist niet (Weevers), en dan zijn de reacties ook niet mals. Maar aandachtspunten zijn dus zowel organisatorisch van aard, als dat ze gaan om het invullen en vormgeven van activiteiten van kunst in de kerk.

Relevantie en aanbevelingen

Hoewel het onderwerp van dit betoog een specifiek en bescheiden gebied in de wereld van kunst en cultuur betreft, meen ik aan de hand van de bevindingen van dit literatuuronderzoek te kunnen stellen, dat de uitstraling en wellicht de implicaties, dit gebied overstijgen. Kunst in de kerk, en doel, vorm en ervaringen rond activiteiten hieromtrent, raken aan essentiële vragen. Zoals: wat is kunst? Hoe kan kunst autonoom en functioneel tegelijk zijn? Tegelijk instrumenteel en intrinsiek worden ingezet? Hoe kan kunst tegelijk een collectieve beleving, betekenis hebben, als een puur individuele? Dit zijn ook vragen die in de kunsteducatie

een rol spelen en in (inter)culturele vraagstukken.

In het onderzoek ben ik geen samenwerkingsvormen met musea tegengekomen. Hier liggen wellicht mogelijkheden voor wederzijdse verankering van de activiteiten. Een museum als Museum Catharijneconvent, zou heel goed in samenwerking met kerken kunstprojecten kunnen ontwikkelen (ik las hier in hun laatste jaarverslagen niets van terug). Hiermee zou het museum ook nog eens aansluiten bij de jongste aanbevelingen in de museummonitor 2009 (Ranshuysen, 2010) om meer aansluiting te zoeken met de community, vooral wat betreft de kunst. Voor kerken zou het een kwalitatieve "boost" kunnen zijn, voor zover wenselijk. Natuurlijk gaat het dan niet alleen om protestantse kerken. Los van een dergelijke samenwerking zou een (online) platform wellicht kunnen functioneren als het gaat om het uitwisselen van knowhow. Al dan niet gekoppeld aan een culturele instelling.

De in dit onderzoek gepresenteerde kerken, blijken ook de weg naar het onderwijs te vinden. Een mooi voorbeeld is het project Licht en Donker, rond 4 mei, in Culemborg. En ook het project Feest van de Geest, dat over leven en inspiratie ging. Dergelijke thema's zijn voor iedereen interessant. De kerkelijke setting is misschien wel een meerwaarde, het is een logische plek om het gesprek over zingeving aan te gaan en te koppelen aan kunst. Hierbij liggen ook vakoverstijgende mogelijkheden. Bijvoorbeeld een vak als LeVo (Levensbeschouwelijke vorming) en kunstvakken zouden hier goed samen kunnen gaan. Naast combinaties als geschiedenis (erfgoed) en kunst. Hiervoor zouden lesformats kunnen worden ontwikkeld. Wellicht is kunst in de kerk voor de meer orthodoxe gelovigen en scholen wel een brug naar het ontwikkelen van belangstelling voor hedendaagse kunst, mocht dat nodig zijn.

Als het gaat om de complexiteit van een deels onervaren publiek, liturgische setting en kunst kijken, is het wellicht aan te bevelen dat kerken zich verdiepen in methoden die gaan over het leren kijken naar kunst. En in theorieën die gaan over kunstwaardering en de esthetische ontwikkeling. Hier zouden "methodes" voor kerken uit ontwikkeld kunnen worden. Geertje de Vries deed dit al met haar proefschrift over kunst in de catechisatie. Maar hoe zit het met de argeloze kerkganger? In Kaïn of Abel geeft godsdienstpsycholoog Nel Jongsma-Tieleman aan dat ook de hevige emotionele reacties die kunst kan losmaken, niet moeten worden onderschat (Jongsma-Tieleman, 1999).

Mogelijk vervolgonderzoek

Er zijn vele vervolgonderzoeken denkbaar. Bijvoorbeeld een onderzoek naar de ervaringen van kerkgangers rond kunst in hun kerk, hoe beleven zij het? En heeft het bijvoorbeeld de belangstelling voor kunst in het algemeen aangewakkerd? Of naar de ervaringen van niet-kerkelijke bezoekers van exposities in de kerk. Of naar de verhouding kerkelijk/niet-kerkelijk publiek bij exposities. Of naar mogelijke belemmeringen voor kerken om "iets" met beeldende kunst te doen. En hoe zit het met de relatie protestants geloof en belangstelling voor kunst? En wat zijn de ervaringen van scholen bij het samenwerken met kunstprojecten in kerken, en de redenen voor deze samenwerking? Ook is een onderzoek mogelijk naar de manier waarop men de "esthetische opvoeding" van kerkgangers ter hand neemt en welke theorieën en praktische vertalingen hiervan (zouden kunnen) worden ingezet. Eveneens interessant is een onderzoek naar mogelijke samenwerkingsvormen van kerken met kunstinstituten, zoals musea. Wat zou het hen beide kunnen opleveren? Interessant zou verder zijn om te onderzoeken in hoeverre er interculturele en interreligieuze projecten zijn en wat men hierbij ervaart. Hier wil ik het voor nu bij laten.

L I T E R A T U U R L I J S T

- ANP (2010, 30 maart). Koningin onthult kunstwerk in kerk Schiedam. Trouw. (electronische versie) http://www.trouw.nl/religie-filosofie/nieuws/article3028829.ece/Koningin_onthult_kunstwerk_in_kerk_Schiedam.html Gelezen: 5 april, 2010
- Barnard, M. (2003, 23 mei). *Sacralisering van het museum, musealisering van de kerk?* Tilburg: Universiteit van Tilburg, lezing. <http://www.uvt.nl/faculteiten/fkt/luce-crc/teksten/spiritualiteit/2003-barnard.html> Gelezen: 16 juni 2010.
- Barnard, M. (2008). Bricolageliturgie: Liturgical Studies Revisited. In: *Verbum et Ecclesia* 29/1 (2008\) 14-31 (= idem, in F. Gerrit Immink and Cas J.A. Vos (Eds.), *God in een kantelende wereld. Geloof en kerk in veranderende contexten*, Pretoria/ Zoetermeer 2009, 310-325.
- Bax, M. & Tuyl, G. van. (2009). *Heilig vuur, religie en spiritualiteit in de moderne kunst*. Amsterdam: Museumshop De Nieuwe Kerk, Heleen van Ketwich Verschuur.
- Becker, J. & Hart, J. de. (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bernts, T. & Kregting, J. (2010). *De kerk telt. De maatschappelijke waarde van parochies en gemeenten*. Rapportnr. 594. Kaski: Nijmegen.
- Braembussche, A. A. Van den. (2007). *Denken over kunst*. Bussum: Coutinho. (pp. 137 -164)
- Breur, J. (2009, 12 juni). *Voor deze beelden moet je open staan*. Trouw, Katern 2, p. 26.
- Breur, J. (2009, 12 juni). *Voor deze beelden moet je open staan*. Online reacties op het artikel: http://www.trouw.nl/religie-filosofie/nieuws/religie/article2784607.ece/Voor_deze_beelden_moet_je_openstaan_.html Gelezen: 15 juni, 2010.
- Broek, A. van den, Haan, J. de & Huysmans, F. (2009). *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en media gebruik*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bronswijk, A.C. (2007). *Met dezelfde missie als de kerk*. PKN-Kerkinformatie, (146), 10-11.
- Burkom, F. van. & Spoelstra, Y. (2008) *Monumentale Kunst: Categorieel onderzoek wederopbouw 1940-1965*. Instituut Collectie Nederland. (Electronische versie). http://www.monumentale-wandkunst.nl/index.php?Itemid=98&id=11&option=com_content&task=blogsection Gelezen: 10 april, 2010
- Dingemans, G. D. J. (1999). De dialectiek van woord en beeld. Theologische reflecties bij kunst in de ruimte van de kerk. In Dingemans, G. D. J. , Kronenburg, J. & Steensma, R. (Eds.), *Kain of Abel... Kunst in de kerkdienst: twee vijandige broeders?* Zoetermeer: Boekencentrum.
- Dulk, M. den. (2008). Mensen van het Woord. In M. Tolsma & M. L. van Wijngaarden (Eds.), *Prachtig Protestant* (pp. 39-64). Utrecht: Museum Catharijneconvent, Waanders uitgevers.
- Eijck, K. van. (2009). De invloed van religieuze identiteit en maatschappelijke oriëntaties op de waardering voor beeldende kunst. *Tijdschrift voor sociologie*, (30), 390-420.
- Eijck, K. van & Kraaykamp, G. (2009). De intergenerationele reproductie van cultureel kapitaal in belichaamde, geïnstitutionaliseerde en geobjectiveerde vorm. *Mens & Maatschappij*, (84)
- Goud, J. (2008). Protestanten en de kunst. In M. Tolsma & M. L. van Wijngaarden (Eds.), *Prachtig Protestant* (pp. 10-20). Utrecht: Museum Catharijneconvent, Waanders uitgevers.

Groenewoud, M. (2009, 23 mei 2009). *Nieuw licht op oude Bijbelverhalen*. Stentor (electronische versie) <http://www.destentor.nl/regio/deventer/5012331/Bijbelverhalen-in-de-videokunst.ece>. Gelezen: 9 mei, 2010

Hengelaar-Rookmaaker, M. (Ed.). (2001-3), *The Complete Works of Hans Rookmaaker*. Carlisle: Piquant.

InHolland hogeschool (2010). Modulebeschrijving godsdienstopleidingen, Kunstgesprek en Godsdienst in beeld.

Jongsma-Tieleman, N. (1999). Overwegingen van een godsdienstpsycholoog. In Dingemans, G. D. J. , Kronenburg, J. & Steensma, R. (Eds.), *Kaïn of Abel... Kunst in de kerkdienst: twee vijandige broeders?* Zoetermeer: Boekencentrum.

KleinJan, G.J. (2010, 22 mei). *Kerk lokt bezoekers met kunst*. Trouw. (Electronische versie) http://www.trouw.nl/religie-filosofie/nieuws/article3074153.ece/Kerk_lokt_bezoekers_met_kunst_.html Gelezen: 25 mei, 2010

Michalski, S. (1993, 1999, 2001). *The reformation and the visual arts – The protestant image question in western and eastern Europe*: London, Routledge.

Mous, H. (1999). De angst voor de huilende Madonna. Kanttekeningen van een kunstcriticus bij het gebruik van kunst in de kerk. In Dingemans, G. D. J. , Kronenburg, J. & Steensma, R. (Eds.), *Kaïn of Abel... Kunst in de kerkdienst: twee vijandige broeders?* Zoetermeer: Boekencentrum.

Oranjekerk Amsterdam (2008). Wijkgids Oranjekerk, 2008 – 2009.

Protestantse kerk Amsterdam (2010, januari). *Een kerk is van blijvende waarde*. Kerkbalans 2010. Amsterdam: informatiefolder.

Protestantse kerk Amsterdam (2008, aug). *Het jaar van de Samaritaan*. Amsterdam: informatiebrief diaconie Protestants Amsterdam.

Ranshuysen, L. (2010). *Museummonitor 2009. IJzeren wetten en trends*. Rotterdam: Onderzoeksbureau Letty Ranshuysen

Rozemond, F. (Ed.). (2007 – 2008). Kunst in het Licht. In: *Kerkinformatie*, (154 – 163). Utrecht: PKN.

Sijmons, K. L. Dzn (1946). *Protestantsche kerkbouw*. Den Haag: D. A. Daamens uitgeversmaatschappij N. V.

Steensma, R. (1999). De realisatie van de meerwaarde van kunst in de kerkdienst. In Dingemans, G. D. J. , Kronenburg, J. & Steensma, R. (Eds.), *Kaïn of Abel... Kunst in de kerkdienst: twee vijandige broeders?* Zoetermeer: Boekencentrum.

Stoker, W. (2006). *God, meester in de kunsten. Een herweging van de theologische esthetiek*. Amsterdam: Inaugurale rede, VU.

Suurmond, J. J. (2009). *Background – Jean-Jacques Suurmond*. In: reader, the extra Light project. (electronische versie) <http://www.protestantsamsterdam.nl/downloads/XLP-ExtraLightProject-dec2009.pdf> . Gelezen: 10 juni, 2010.

Vries, G. de (2009). *Leren zien – leren geloven*. Proefschrift. Gorinchem, Narratio.

Weevers, A. (2009). *Bewogen beelden, Bijbels bezielde videokunst*. Deventer: Tentoonstellingsboek.

Weevers, A. (2009). *De kunst van het ontdekken. De schepping in bewogen beelden*. Deventer: Liturgie van vesperdienst.

Zisler, K (1995) Gegen den Verlust den Augen. Bilder und ihre bedeutung für Mensch und Glaube, in Theologische Quartalschrift 175 (1995) 336. In: A. Vernooij (Ed.), *Liturgy und Muse, The eucharistic prayer*. Leuven: 2002, 72.

Diversen

Grote Barbarakerk, Culemborg (2006 – 2010). Diverse verslagen, planningen, evaluaties.

Stadskanaal: Jaarplan liturgiecommissie 2009:

<http://www.gkvdekandelaar.nl/activiteiten/commissies/liturgiecommissie.html>

Gelezen: 16 juni 2010.

Registratie kerkdienst Oranjekerk, 16 april 2006:

<http://gelooven.ncrv.nl/ncrv?nav=rcdcuCsHtGAgbCvaCZGicC>

Gezien : 20 mei 2010.

Noorderkerk, fotoalbum The Extra Light Project:

<http://www.noorderkerk.org/nieuws/fotoalbum/category/13-20091210-the-extra-light-project>

Gezien: 10 juni, 2010

Aankondiging The Extra Light Project

<http://www.kerknieuws.nl/nieuws.asp?lStrAction=&oId=16758>

Gelezen: 15 juni 2010

Kunst en cultuur in de Maarten Lutherkerk

<http://www.luthersamsterdam.nl/maartenlutherkerk/contact.html>

Gezien: 14 juni 2010

Project "geloofsstrijd"

<http://www.kunst-circuit.nl/expositie>

Gezien: 25 mei, 2010

Kunstproject Feest van de Geest, Drenthe/Overijssel

www.feestvandegeest.nl.

Gelezen: 25 mei 2010

Expositie Bewogen Beelden, Bijbels bezielde videokunst

www.bewogenbeelden.org .

Gelezen: 16 juni 2010

Kunst online met gedicht

www.dewilhelminakerk.nl .

Gelezen: 11 mei 2010

Schilderproject de 10 geboden

www.hervormdgiessenburg.nl.

Gelezen: 23 mei 2010

Informatie over kunst en cultuur

www.pkn.nl.

Gelezen: 30 maart 2010

Afbeeldingen: diversen, alleen voor intern gebruik van dit document: docenten, referent AHK, juni 2010.